

Constituirea vechiului aspect literar românesc

Rezumat

Studierea particularităților definitorii pentru vechile traduceri românești, a contextului în care acestea apar, precum și a consecințelor acestora la nivel lingvistic și cultural au relevat că, în cultura română – precum și în alte culturi europene, de fapt –, procesul traducerii a fost unul determinant pentru constituirea vechii norme literare românești. Scopul cercetării de față este de a observa modalitățile concrete și reale în care limba română din perioada veche și-a edificat aspectul literar.

Analiza contribuțiilor istoricilor limbii a fost urmată de cercetări proprii asupra vechilor texte românești (traduceri și revizii), în încercarea de a compara în mod obiectiv nivelul lingvistic al acestora și, mai ales, de a înțelege comportamentele celor care au elaborat respectivele texte.

Rezultatele obținute ajustează teoria curentă, a „dialectelor literare”, și arată că, adeseori – deși, în esență, vechiul aspect literar se întemeiează pe norme lingvistice regionale și pe elemente ale modelelor străine –, multe dintre elementele identificate ca fiind particularizante pentru un anumit „dialect literar” nu prezintă caracteristici care să le circumscrie în mod unic aceluși aspect, și nici care să le fi făcut inacceptabile pentru reprezentanții unui aspect paralel, procesele valabile pentru ceea ce se petrece în norma lingvistică nefiind reproduse la producerea normei literare.

Prin diferitele observații făcute de-a lungul textului – unele în note de subsol, mai importante decât aparența poziției lor – această opinie se constituie, argumentează și nuanțează treptat.

Cuvinte-cheie: normă literară veche, traducere, scriere, vorbire

1. Norma lingvistică și norma literară. Norma lingvistică este o entitate naturală, care se constituie de la sine, prin simpla conviețuire a unui grup de indivizi între care s-au instituit seturi de relații sociale, în vreme ce norma literară este o construcție care decurge dintr-o activitate ce presupune selecția conștientă, întemeiată pe anumite principii, operată pe calea anumitor reguli și orientată în funcție de anumite scopuri. De aceea, dacă norma lingvistică i se impune individului prin însuși procesul de învățare a limbii și prin exercițiul natural în cadrul comunității sale, norma literară este o creație culturală căreia utilizatorul i se supune conștient, în cadrul unui efort orientat (Philippide 1984, 171-173).

1.1. Norma lingvistică se edifică treptat, modelele fiind generate de obișnuințe deprinse, ajustate sau consolidate prin contact. Relaționările reciproce dintre vorbitori și idiomurile acestora permit autocunoașterea, observarea și asumarea particularităților, adoptarea de noi elemente, consecința automată și involuntară fiind constituirea unui sistem dotat cu coerența naturală a entității edificate prin selecție naturală. Precum vorbitorul, grupul local se raportează la sine, la graiul regional din care consideră că face parte și din care, în mod obișnuit, decurge norma lingvistică a grupului conducător, dar și la corespondente opuse sau paralele. Adesea, două astfel de grupuri ale unuia și aceluiași sistem pot prezenta destul de multe trăsături comune (în fapt, o lipsă de diferențiere) și doar câteva trăsături diferite. Aceste trăsături pot fi supraestimate – împreună cu felurite trăsături nelingvistice – și pot deveni foarte importante pentru a marca și a afirma identitatea fiecărui vorbitor și, desigur, a grupului în sine. În funcție de anumiți factori de natură extralingvistică, eventualele elemente necaracteristice provenite din sînul grupului – create de membrii acestuia sau preluate în urma contactelor intense cu membri ai altor grupuri – pot fi respinse, modulate sau adoptate ca atare.

1.2. În perioada incipientă a construcției sale, norma literară apare ca un instrument rudimentar și prea slab diferențiat de norma lingvistică din care s-a desprins și pe a cărei bază se întemeiază. Confuziile teoretice generează negreșit numeroase șovăieli și stîngăcii, cu rezultate incongruente, mai cu seamă atunci cînd fundamentul reprezentat de norma lingvistică a graiului de la bază prezintă oscilații interne și oferă posibilități date de variațiile naturale ale limbii. Orientarea într-o direcție sau în alta nu se face neapărat în urma selecției ori a excluderii formelor – consecință a unui raționament întemeiat pe principii. În fapt, elementele nu au a intra într-o realitate structurată pe principii culte, deci nu are loc o selecție propriu-zisă, care să ceară propunerile uzului pe baza anumitor principii. De aceea, apariția la același vorbitor a două posibilități – eventual în cuvinte diferite, dar în contexte identice – arată că orientarea este

inconștientă, decurge din tendințe, deprinderi și influențe, rareori ridicându-se pînă la nivel semiconștient, și neconducînd neapărat la închegarea în mintea acestuia a unor paradigme complexe, care să cuprindă toate elementele clasei. Felul nesistematic în care oscilează opțiunea reflectă ezitarea dintre modalitatea populară și cea cultă, aceasta din urmă în formare, găsindu-și cu greu căi de edificare și principii de reproducere coerent armonizate¹, cea dintîi încă dominantă.

În mod normal, modalitatea ce caracterizează funcționarea normei lingvistice este cea naturală, în vreme ce constituirea și funcționarea normei literare sînt guvernate de modalitatea culturală. Dacă, însă, ne referim la vechiul aspect literar românesc, cu deosebire în primele două secole (al XVI-lea și al XVII-lea) încă nu se poate vorbi despre *normă*, ca despre un rezultat al sancționării produse în cadrul unui for cultural competent, care are în vedere corelarea unui număr mare de elemente ale limbii. La acel moment, norma poate fi, cel mult, un produs al imitației și al deprinderii, produs puternic fundamentat pe extrasul reținut de către graiul claselor superioare (sub aspect social, dar și cultural, deci „nobili”, dar și cărturari), din norma lingvistică locală (în cazul în care aceasta era alogenă, lucrurile stau ușor diferit, dar numai în raport cu norma lingvistică locală). Acesta este un model cutumiar, care are la bază analogia și sugestiile procurate de către norma lingvistică locală și norma literară a limbii străine care și-a exercitat influențele ca limbă de cultură (Ivănescu 1972; Ivănescu 1980, 13-15; Oprea 1996, 39.40)².

1.3. Dificultățile produse de aceste nestatornicii se amplifică prin contact. Multe texte reflectă interferențele dintre diferitele norme dialectale incipiente, date de relativa diversitate a graiurilor populare pe care cele dintîi se întemeiau, apoi de înseși caracteristicile și consecințele respectivelor ciocniri. Totuși, contactele intense și ample – produse ale mai multor seturi de cauze extralingvistice – înregistrează printre consecințe permisivitatea și convertibilitatea vorbitorului și a limbii. Complexul – încrucișat – de contacte dintre vorbitorii diferitelor regiuni și straturi, nu putea avea ca efect prim și firesc – desigur, după sesizarea instantanee a diferențelor și a asemănarilor – apariția exclusiv a unei reacții segregacioniste, de delimitare, ci, mai curînd, a unei reacții de acomodare, de ajustare.

De altfel, prin el însuși, contactul favorizează și semnalează o astfel de tendință, în realitatea profundă și esențială asimilarea nefiind procesul prin care celălalt este aneantizat, ci doar o formă de contaminare prin care, în modalități diferite, ambii supraviețuiesc. În fapt, lupta cu ceilalți poate fi cîștigată doar de către cel permisiv cu elementele acelora, dotat cu suplețe și cu o mai mare capacitate asimilatorie, favorizat de factorii extralingvistici³ sau avînd abilitatea de a-i pune la lucru în favoarea sa.

1.4. Precum în cazul altor limbi romanice, și în cultura română emergența centrelor de cultură s-a realizat prin poligeneză, neexistînd o autoritate unanim recunoscută. Această codificare pluricentrică este mărturisită de către *scriptae* regionale: încă nu exista o limbă standard unică, iar variantele regionale prezentau tendința de a-și marca propria identitate (Glessgen 2012, 109), în fapt, de a se consolida și de a supraviețui.

¹ Sistemul fonetic al graiurilor, de exemplu, este un sistem de variante, în vreme ce aspectul literar are a construi o relație de corespondență strictă între sunete, între unul sau mai multe sunete și un fonem, între fonem și grafem, proces care nu este nici instantaneu, nici lesne de condus.

² Vezi și Gheție-Mareș 1974, unde autorii deplîng faptul că „istoricul limbii (N.B.) nu face distincția (fundamentală) între evoluția spontană a limbii, la nivel de dialecte (graiuri) și evoluția normată, care caracterizează aspectul literar” (p. 27).

³ Absența obstacolelor care să împiedice înțelegerea – chiar în cazul conținuturilor exprimate prin fonetisme diferite –, absența constrîngerilor dinspre o normă literară coerentă și consacrată, adică eficacitatea și funcționalitatea procesului, au stimulat capacitatea de a transgresa habitudinile formale, ceea ce a putut face ca distincțiile aici discutate să conteze mai puțin pentru vorbitor. Realitatea arată că înțelegerea favorizează tendințele de a ignora diferențele formale, mai cu seamă în cazul în care acestea sînt minore sau localizate la nivelul unor segmente scurte.

Vechiul aspect literar al românei s-a constituit prin intermediul mai multor variante, edificate pe bazele graiurilor regionale⁴. Aceste graiuri erau entități ale aceluiași sistem, puțin diferențiate una în raport cu cealaltă prin anumite particularități fonetice și lexicale discontinue, delimitate de o manieră nesistematică și sporadică (Ivănescu 1948, 21-36). Particularitățile graiurilor regionale constituiau formele de manifestare și rezultatele variabilității naturale ale unui diasistem utilizat de către o populație ocupând un teritoriu vast și astfel organizat încît putea întreține contacte omogenizante, dar nu neutralizante și standardizatoare.

Pe de altă parte, diverse nevoi au provocat circulația învățaților și a textelor, ceea ce a condus nu doar la reciproca observare a diferențelor, dar și la o anumită receptivitate lingvistică a comunităților, unele față de altele. Precum în orice situație în care comunitățile intră în contacte care se stabilizează și capătă constanță, prima consecință este instituirea anumitor deprinderi, cea care decurge de aici este lărgirea comunității, iar cea de-a treia este apariția mai multor puncte de autoritate. Ierarhiile slăbesc și, în consecință, forța modelelor de asemenea, ceea ce nu doar va stimula creația și va diminua imitația, dar, mai ales, va permite sporirea accesului elementelor provenind din alte norme – paralele sau nu (Ivănescu 1948, 68-71). Pe de altă parte, deși diferențele lingvistice sînt punctiforme și minore prin comparație cu cele extralingvistice (acestea din urmă determinate de influențele centrelor de cultură și politice diferite), factorul cultural era în măsură să stimuleze coexistența variantelor, constituindu-se în obstacol pentru edificarea în ritm firesc a unei norme literare unice și unitare (Gafton 2012a). Marile asemănări nu au accelerat însă procesul, dimpotrivă, au stimulat tendințele regionale de utilizare a normei proprii. În acest sens, este relevant faptul că chiar în situația în care diatopia devine diastratie, factorii extralingvistici își păstrează preeminența⁵.

Această deschidere de cadru a sfărîmat limitele și a lărgit relativ brusc comunitatea, care își găsea cu destulă greutate noile sale limite. Tot acest proces nu semnifică delimitarea variantelor dialectale, ci o complexă și sinuoasă căutare a compromisului, o modalitate de ajustare reciprocă, însoțită de tentativa – aproape inconștientă și sistemică – de conservare a propriei identități.

1.5. Vechea normă literară românească a fost generată în special și aproape exclusiv de traduceri; este destul de sigur, așadar, că traductorii aflați în cel mai direct și strîns contact cu elementele procesului au fost traducătorii. Extrăgîndu-și sevele din huma limbii vii și vorbite, selectînd fără a avea principii călăuzitoare încheiate într-o structură, operînd cu generalizări uniformizante, dar și cedînd tentațiilor spre diversitate, uneori încercînd mai degrabă să imite modele străine decît să le înțeleagă construcția și coerența internă, traducătorii deschideau cu anevoință un drum dificil pe care nu mai pășiseră nici ei și nici limba română (Gafton 2012b, 99-105). Prin traducere, limba română era solicitată în direcția dezvoltării unui aspect cult eficient și echilibrat, lucru destul de dificil întrucît ea nu-și dezvoltase încă un aspect cult vorbit, bine

⁴ Pentru conceptul 'variană literară dialectală' vezi Ivănescu 1948, apoi Gheție 1975. Deși ademenitoare și în măsură să ofere unele explicații, ideea variantelor teritoriale este dificil de acceptat în totalitate și ca unică explicație. Ea nu-și poate demonstra propriile afirmații, mai ales în ceea ce privește limitele pe care le trasează și care nu ajung să descrie de o manieră coerentă o adevărată normă literară. Dincolo de faptul că – susținînd aceeași teorie – fiecare cercetător are în vedere propriile segmentări regionale (Ivănescu 1948, 80-137; Gheție-Mareș 1974, 311-317, dar și alții care doar au îmbrățișat teoria, folosind-o sporadic), cel mai adesea, centrul conceptului este dificil de descris mai departe de cîteva tușe, în vreme ce periferia se prăbușește de fiecare dată sub povara evidențelor realității. În fapt, centrul este un construct teoretic neconfirmat de realitate, inconsistența sa fiind evidențiată de o periferie vagă, amorfă, care nu ascultă de nici o regulă, nesupusă vreunui centru. De aceea, adeseori, privind la situația din teritoriu, strict din perspectivă lingvistică, unele periferii pot fi asignate mai multor centre sau niciunuia. Chiar dacă vechiul aspect literar românesc se întemeiază pe normele lingvistice locale sau regionale, dinamica constituirii acestuia nu permite valorificarea datelor oferite de dialectologie.

⁵ Pentru cazul normei literare moldovenești, generată sub impulsul aristocrației maramureșeane, situație în care diferențierile dialectale au devenit sociale, vezi Ivănescu 1980, 446; 501-502. Situația aceasta este exemplară pentru discuția noastră deoarece, deși în cele din urmă – așa cum întotdeauna se întîmplă – norma literară moldovenească a trebuit să se spună presiunilor dinspre norma lingvistică locală, au existat anumite particularități ale acesteia din urmă, pe care norma cultă nu le-a acceptat nicicum. Acele particularități (printre care și palatalizarea labialelor) constituiau elemente repudiate de către aristocrația maramureșeană, inițiatorul sau cel puțin modelatorul inițial al normei culte moldovenești.

marcat și diferențiat de aspectul vorbit popular. Activitatea de traducere a făcut vizibile neputințele limbii – ca normă și instrument de exprimare a unei culturi superioare –, solicitând traducătorii și limba în direcția complexă a edificării unui aspect literar. Acest proces a fost de natură să mărească diferențele mai sus observate, deoarece diferențele arii românești se aflau sub influența (cultă și vie) a unor limbi, spiritualități și culturi diferite (ceea ce amplifică tulburările de sistem datorate interferențelor dintre limbile în contact) (Gafton 2012b, 43-45, 156, 293).

1.6. Privind cu atenție nivelul lingvistic al textelor din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, remarcăm că foarte rar apar texte dotate cu un grad ridicat al unității și al coerenței aspectului literar practicat. Cazul obișnuit este acela în care, în numeroase locuri ale textului, apar – în plan concret – forme și fonetisme care, din punctul de vedere al sistemului, reprezintă variante diacronice, dia-, sintopice și dia-, sinstratice. În plan abstract, acestea reprezintă posibilități ale diasistemului care – din numeroase și variate cauze – s-au actualizat în mod diferit în diferitele epoci, spații și straturi sociale, reușind să (supra)viețuiască împreună. Scriptorii și revizorii, așadar, notau în același text forme și fonetisme care reprezentau variante posibile, căi paralele pe care – în limitele aceluiași sistem – mai multe graiuri le putea genera.

Întrucât nu avem a ne raporta la un stadiu stabil, caracterizat de principii clare și ferme, de reguli fixate, funcționale și care generează coerență internă sau comportamente consecvente cu sine și în concordanță cu o normă fixată, studiul atent al realității variate a textelor nu ne conduce la a socoti aceste situații ca efect al contradicțiilor sau al inconsecvențelor, ori al coliziunilor dintre două sau mai multe norme literare, așa cum se definește acest concept. Faptul se datorează la aceea că atunci apar deodată, pe hîrtie, vorbirea vie și tendințele creatoare ale normelor – oarecum și într-o anumită măsură novatoare, dar deopotrivă conservatoare –, prin care se tenta selecția de elemente din limba vorbită la nivel îngrijit (și aceasta încă în curs de edificare) (Philippide 1984, 174-184). Fiind în desfășurare, procesul făcea ca principiile care guvernau întemeierea aspectului literar, încă insuficient separate de cele care călăuzesc evoluția aspectului popular – pe fondul presiunilor reciproce din interiorul limbii române, precum și dintre limba română și modelele străine –, să conducă la amestecul de caracteristici reflectat de vechile texte românești (Ivănescu 1972).

Scrierea îndemna la reflecție, la antrenarea factorului conștient în procesul lingvistic, încercarea fiind mai degrabă de a soluționa problemele concrete ale acelu text concret, decît de a găsi, constitui și fundamenta principii din care să decurgă norme aplicabile. Problemele scriitorilor acelor vremuri doar veneau din starea globală, însă, din perspectiva lor, ele erau foarte precise și se aflau între textul de tradus și coala albă. Pe de altă parte, cu toate că traducătorul își căuta propriile soluții, marea sa grijă fiind aceea de a duce la bun sfîrșit traducerea, nu este mai puțin adevărat că travaliul său și soluțiile sale puteau folosi altor traducători și aspectelor literare paralele⁶. Totuși, felul în care s-a lucrat în cultura română arată că s-a preferat mai degrabă deschiderea de noi drumuri decît continuarea celor deja existente.

1.7. Tabloul care ni se înfățișează decurge tocmai din lupta semiindependentă, prin care graiurile se căzneau să-și dezvolte un aspect literar, fiecare atent la sine dar și la celălalt, gestionînd resurse interne, iar uneori încercînd să-și sporească șansele de supraviețuire prin utilizarea resurselor celuilalt.

De aceea, la nivelul scrierii, pe fondul lipsei acute a principiilor culturale de selecție, coocurențele elementelor marcate dia-, sintopic, diacronic, dia-, sinstratic pot da impresia că în secolele al XVI-lea și al XVII-lea s-ar petrece foarte multe fenomene fonetice, stagnate parcă timp de sute de ani. Datorită cauzelor mai sus enumerate și în situația complexă mai sus schițată, aceste elemente doar participau la discurs, se luptau între ele, aflate fiind într-o concurență naturală. În acele momente apar deodată pe hîrtie vorbirea vie și cea îngrijită – care, ea însăși,

⁶ Scrierea se adresează unui receptor absent, deci semnifică ‘comunicare și circulație la distanță’, iar lipsa de raportare la produsele altora nu putea aduce decît izolarea. Această consecință de altfel, este singura notabilă care se petrece în cazul unor astfel de alegeri, toate variantele care au ales o astfel de evoluție ajungînd relativ devreme la izolare și decădere, ele (re)devenind graiuri locale.

tocmai se edifica – amorsînd tendințele de constituire a unui aspect literar⁷. În esență, imaginea complexă nu a fost provocată de presupuse diferențe funciare, ci de condițiile neașezate ale desfășurării procesului: aspecte literare întemeiate pe graiuri diferențiate, influențe culturale deosebite, exercitînd presiuni în direcția supralicitării diferențierilor naturale dintre graiuri și marcarea lingvistică a regionalității culturale, totul în contextul lipsei principiilor superioare și unitare de selecție și al operării cu instrumente caracteristice mentalității de grai.

2. Textele. Studiile de pînă acum s-au concentrat asupra elementelor deosebitoare, de natură să ofere temeuri pentru o diferențiere dialectală a vechii române literare, mai degrabă neluînd în seamă numărul și ponderea elementelor comune din cadrul textelor socotite a aparține de arii dialectale diferite. În ceea ce ne privește, vom afirma că existența acestora (a căror existență, de altfel, nu o contestă nimeni) are o valoare și o importanță mult mai mari în cadrul acestei ecuații decît aceea dată de simpla comunitate de sistem a diferitelor variante pe care româna le-a cunoscut prin graiurile ei populare. În condițiile particulare ale proceselor formării vechiului aspect cult, diferențele care pot fi puse pe seama simplei diferențieri sintopice – cu eventuale decalaje diacronice dintre stadiile diatopice – sînt mult mai puțin relevante decît pentru studiul care are ca obiect circumscrierea graiurilor populare.

De aceea, fără a epuiza clasele existente sau elementele unei clase, exemplele următoare reprezintă fidel situația generală reflectată de vechile texte românești, înregistrînd coocurența în același text a unor variate fonetisme și forme, uneori pe aceeași pagină și chiar pe același rînd, într-o stare de coprezență vecină cu cea de concurență.

2.1. Codicele Bratul (1560) prezintă un amestec destul de echilibrat al multor forme: *oameni* și *oamini*, „dezlegatu-te-ai de *muiere*? Nu ceare *muiare!*”, pluralele *năpăsti* și *năpăste*, *întîniu/întîiu* (*înteiu*).

2.2. Sub aspect fonetic și morfosintactic *Palia* de la Orăștie (1582) prezintă un evident amestec de trăsături considerate a fi aparținătoare fie zonei nordice, fie celei sudice. În modul cel mai natural, aici se combină forme precum: *ziseși* cu *dziseși*, *ziseră* cu *dziseră* și cu *dzisără*, *văzu* cu *vădzu*, *zi* cu *dzi*, *Domnedzeu* cu *Domnezeu* cu *Dumnedzeu* și cu *Dumnedzeu*, *trimease* cu *trimise* și cu *tremise*, *strînse* cu *strinse*, *pîne* cu *pîine*, *oamini* cu *oameni*, *zice* cu *dzice* și cu *gice*, *besadă* cu *beseadă*, *heruvimi* cu *firovimii*, *conoscu* cu *cunoscu*, și toate acestea în proporții slab dezechilibrate. Același text prezintă forme de gen.-dat. singular precum: *adevărăturiei*, *adevărătoreei*, *adevărătoreii*, *adevărătorei*, *adevărăturii*, unele coocurente pe aceeași pagină, vocativele *fraților români!* și *frați românilor!*, pluralele *jigăanii* și *jiganii*, *besezi/besedzi* etc. Auxiliarul de viitor este prezent sub ambele forme întîlnite în epocă, atît *vei*, cît și *veri*, imperativul negativ de persoana a doua plural poate cunoaște atît forma în *-reți*, cît și cea în *-ți*, tot imperativul procurînd textului forme precum: *scrie!* și *scriadză!*

2.3. Codex Sturdzanus, text care are mai mulți copişti, oferă, și el, exemple de acest fel, în porțiuni aparținînd aceluiași copist: *Dumnedzeu* și *Dumnezeu*, serii precum: „preasfînta *să* rugă lu *Dumnedzeu să să* dezlege limbile lor și *se* dezlegară”, „și iară *să* legă limba lor”, „*să să* botedze”, „*să se* botedze”, „dereptu aceea *să* muncescu”, „dereptu aceea *se* muncescu așa”, „și *se* rugă”, „preasfînta *să* rugă”, „jeluiiai *să* bei și *se* mănînci”, „și *întrăbă*” alături de „și *întrebă*”, „de *șapte* ori în *dzi* și de *șapte* ori în noapte”, „Enoh *dzidi*”, „Babel a fost *dzidit*” alături de „s-a părăsit *zidirea*”, „Noe *zidi*”, „Ninive a fost *zidit*”.

2.4. Psaltirea Șcheiană atestă în egală măsură coprezența mai multor variante (fonetice și gramaticale), ceea ce întărește ideea că ‘unitatea limbii’ este un concept ce poate fi aplicat limbii textelor secolului al XVI-lea, cu condiția să fie înțeles în sens larg și nu ca uniformitate, ca rigoare paradigmatică. Este o unitate a unui alt stadiu de limbă, o unitate de sistem, nu de normă.

2.5. Alături de *Palia* de la Orăștie, de *Cronica lui Moxa*, de alte texte, stau și scrierile lui Miron Costin și Ion Neculce, care conțin numeroase forme pentru care se constată oscilații de

⁷ Aflat în situația de a fi receptiv la elementele lexicale și la modelele sintactice străine, de a nu respinge formele aparținînd unei alte variante literare (mai exact, unei alte încercări de constituire a aspectului literar) și destul de reticent la elementele caracteristice ale altor pături sociale, chiar ale celor din propriul grai regional.

ordin fonetic. Vocalele *e/i* și *o/u* se află într-o asemenea variație încât, aplicînd riguros o schemă, s-ar putea deduce (firește că în mod greșit) că perechile în discuție nu reprezintă decît două foneme⁸.

2.6. Textul *Îndereptării legiei* (1652) prezintă elemente caracteristice ariei nordice, dar și elemente ce nu pot fi socotite decît regionalisme sudice, nici unele nici celelalte nu prea aveau ce căuta într-un astfel de text, cu atît mai puțin fiind de așteptat coprezența lor. Printre acestea: *dumnezăiască, să nu betească, dă și de*, pentru ‘dacă’ și ‘de’ (cătref), *orașă, mișăi, greșală, dezlegat, dăzlegate, nădăzlegat, nedăzlegați, se cade, să cade, nu să face, să se facă, să să chiame*, apoi „mitropolitul *pe* mitropolit hirotonește (...), episcopul *pre* episcop”, *l-au fost sfătuit*. Chiar dacă unele dintre acestea rămîn caracteristice zonei nordice (în vreme ce, pentru cele de tipul *dăzlegat*, este greu de imaginat așa ceva), nu se poate accepta că ele s-au strecurat dinspre *Cartea românească de învățătură* (1646) spre *Îndereptarea legiei*, în condițiile în care am fi avut a face cu două norme distincte, evidențiate și păstrate ca atare de conștiința scriitorilor și a receptorilor.

2.7. Mai relevant încă, este cazul unor tipărituri, precum cele coresiene dar, mai cu seamă, *Biblia* de la București (1688). Aceasta din urmă, revizie destul de complexă efectuată de colective sub o îndrumare plasată sub deciziile unei persoane sau ale unui grup foarte restrîns, nu reușește să atingă nici măcar nivelul de unitate al unui text de întinderi mai mici sau provenind din secolul precedent: *Biblia* de la București este cel mai clar și mai relevant exemplu de text neunitar. Este cea mai grandioasă mărturie asupra felului în care este posibil ca unul și același text să conțină o varietate de tipuri de forme, o multitudine de posibilități realizate. Aici se observă limpede felul în care poate să arate un text creat prin compilația urmată de revizie, într-o epocă în care – se vede – normele locale nu mai aveau nici măcar tăria idiosincrasiei, iar procesul de plămădire a unei norme literare era încă dezorientat și lipsit de lumina și fermitatea de traseu a principiilor. Practic, acest text aproape că nu conține o pagină care să fie lipsită de fonetisme și forme, unele caracteristice ariei nordice, altele caracteristice ariei sudice, într-un continuu joc al oscilațiilor (Arvinte 2001, IX-XII). A pune aceste trăsături pe seama copiștilor, a revizorilor, cu toții aparținători de „dialecte literare” diferite – pe seama straturilor de limbă, adică a aspectului diatopic și diacronic, ori a nivelului de instrucție, adică a aspectului diastratic – constituie o încercare de a exersa un instrument cu aparențe de utilitate, dar care nu poate procura rezultate de încredere. O astfel de cale este semnul încercării de a aduce faptele la chipul unei teorii lipsite de argumentele pe care doar corecta observare și înțelegere a realității o poate da.

Desigur, după cum există texte în care prezența mai multor variante fonetice și gramaticale este foarte ridicată, tot astfel există texte în care oscilațiile au o pondere minimă. Totodată, nu absolut toate variantele posibile la nivelul sistemului sînt prezente într-un text, și nici nu contribuie la această situație toate locurile sistemului fonetic și gramatical. Constatarea nu face decît să indice, alături de lipsa ordinii maxime, lipsa haosului, cu alte cuvinte lipsa extremelor. Deja normată într-o anumită măsură prin uz, chiar dacă nu își crease un aspect literar evoluat și normat, limba nici nu se putea manifesta cu maximă incoerență (de altfel, este de presupus că, dacă starea de maximă normare ar fi teoretic posibilă, cea de haos total este absolut imposibilă, contrazicînd principiul fundamental al limbii).

Totodată, însă – și în mod cît se poate de semnificativ –, textele avînd cea mai mare unitate sub aspectul formelor practicate sînt produse ale unora nereceptivi la particularitățile și propunerile altor norme

⁸ Deși diferit, cazul alternanțelor grafice oferă argumente în aceeași direcție pe care o discutăm. Din orice perspectivă ar fi considerate alternanțele grafice (ca avînd sau nu bază în alternanțele fonetice), simpla lor existență demonstrează caracterul nefixat al normelor, cauzele și semnificațiile profunde ale apariției și perpetuării alternanțelor grafice aflîndu-se în caracterul oscilant, supus feluritelor influențe și feluritelor nevoi evolutive, practic în formare, atît al vechiului aspect scris al limbii române, cît și al principiilor de la baza acestuia. Sînt ilustrative, prin abundență și contexte, alternanțele *ѣ/ѧ*, *ѧ/ѧ*, și chiar *ѡ/ѡ*, *ѡ/ѡ*, alături de altele asemenea. În fapt, alfabetul utilizat avea mai multe litere decît fonemele limbii, iar dificultățile de a fixa anumite uzanțe erau amplificate de numeroși factori interni și externi. De alt rang, dar în aceeași categorie a neputințelor, sînt situațiile în care textele prezintă trăsături ce ar putea fi puse pe seama graiului (deși nu mereu se pot arăta convingător temeiurile), stînd alături de trăsături care ar particulariza aspectul literar.

dialectale, concentrați asupra propriului proces de plămădire a acesteia, relativ izolați de tumultul circulației textelor, oamenilor și ideilor, care se produceau în acea perioadă. Cei ce produceau astfel de texte, neavînd a se conforma unei anumite norme și unei tradiții grafice – căci acestea abia prin actul său se înfiripau – și nefiind sensibili la rezultatele altora, reușeau să își găsească principiile doar în normele propriului grai⁹.

3. Vorbire și scriere. Vorbirea este un act mult mai intim și mai aparținător de ființă biologică decît scrierea – scrisul fiind mediat în comparație cu rostirea –, motiv pentru care multe dintre aspectele ce privesc studiul de față ies în evidență cu ușurință la analiza comparată a vorbirii și a notării în scris a limbii.

3.1. Conform naturii sale intime, lipsită fiind de penetranța, stabilitatea și reperul scrierii, orice vorbire tinde către nestăvilită variabilitate (adesea, nici funcția de comunicare nu reușește să-i pună hotare), însuși sistemul ajungînd să cunoască reconfigurări datorate variabilității vorbirii. Din acest motiv, fonemul, morfemul sau structura sintactică, ca imagini mentale, nu reușesc să asigure reperatele fixe pe care, prin însăși natura ei, imaginea grafică le procură.

Apărînd mai întîi ca formă directă de codificare a vorbirii, scrierea prezintă tendința – firească și în spiritul propriei naturi – de a dobîndi treptat independență și de a se cristaliza în formule fixe, stabile și imuabile. Începînd ca formă de imitare a vorbirii, scrierea sfîrșește ca formă relativ autonomă, care (re)prezintă și manifestă principii de organizare și de funcționare proprii. Întrucît esența vorbirii o constituie devenirea, iar esența scrierii tinde a fi imuabilitatea, și întrucît o normă cultă vorbită nu se poate întemeia pe sine (nu-și poate preexista și nici nu se poate edifica prin sine), este evident faptul că o normă cultă vorbită își poate avea primele temeuri în sine, dar se edifică și consolidează cu ajutorul scrierii și prin scriere. În acest moment se observă că, avînd a vehicula conținuturi către persoane absente din spațiul și timpul în care se află vorbitorul, scrisul se impune mai întîi ca oglindă a rostirii, după care ajunge să implice și necesitatea de a stopa tendințe diferențiatore, solicitînd neglijarea anumitor deosebiri, deci inducînd un travaliu de neutralizare și de standardizare (Philippide 1984, 174). Este unul dintre motivele pentru care limitele pînă la care merg deosebirile dintre scrieri sînt mult mai restrînse decît cele care privesc vorbirea.

3.2. Scrierea pe care o întîlnim în vechile texte românești nota, așadar, dezvoltările regionale ale aceleiași limbi – care a evoluat în anumite cadre istorice, sociale și geografice –, indicînd o îmbinare particulară a reacțiilor retractil-conservatoare – de natură să contribuie la prezervarea identității – cu acțiunile de deschidere prin care se puneau în act procese asimilatorii și omogenizante. Pe fondul dominant al comunității elementelor au apărut în mod natural unele elemente care s-au diferențiat sau care se aflau în concurență cu altele asemenea, precum și elemente care, în fapt, constituiau simple variante pe care o aceeași limbă le generase. Frecvența lor redusă (sau în curs de scădere) într-o zonă nu însemna că ele nu erau recognoscibile într-o alta, ori că ar fi fost inacceptabile – mai ales atît timp cît încă nu constituiau mărci inalienabile ale altei zone, ori forme de evitat cu orice preț.

Totodată, ca modalitate și ca instrument de contact între clasele sociale, scrierea favorizează contactul pe verticală, amorsează procesul ascensional al aspiranților și conduce la amestec prin

⁹ Poate cel mai relevant caz de text care, chiar dacă nu încearcă a se adresa neapărat unui public limitat regional, în mod conștient și programat, pledează în direcția păstrării particularităților regionale este cel reprezentat de *Sicriul de aur* (1683), al lui Ioan din Vinț. Este greu de spus dacă avem a face cu o atitudine propriu-zis izolaționistă și indiferentă (într-o logică simplă, aria largă a publicului vizat ar contrazice această ipoteză, însă nu toți cei ce se adresează unui public larg înțeleg să se plieze cerințelor inconsistente ale acestuia) sau cu una de promovare a particularităților proprii, deoarece ar putea fi vorba și despre întrevederea posibilității de a crea o normă atît de bine construită încît, apoi, să fie adoptată de către ceilalți români. Totuși, relațiile și concurența dintre variantele vechiului aspect literar arată că acelea care au interacționat foarte puțin, conservînd în număr mare caracteristicile inițiale, au devenit graiuri locale ori s-au confundat în graiul regional. Dimpotrivă variantele care, prin limba vorbită și scrisă, au interacționat masiv cu altele au persistat pînă la începutul secolului al XX-lea, iar dispariția lor, deși le privește ca totalitate, nu a fost totală deoarece multe dintre elementele acestora au trecut în aspectul literar, tocmai datorită interacțiunilor precedente.

contact. Contrapartea, însă, stă în faptul că cerințele intrinseci ale scrierii facilitează receptivitatea față de formele necaracteristice proprii norme.

Toate acestea arată deopotrivă că, întemeindu-se pe vorbirile culte, așa cum decurg acestea din normele graiurilor, normele culte incipiente apar în urma unor procese complexe și dificuloase de depășire a oscilațiilor fonăției, de stabilire a unor principii, reguli și căi de aplicare a acestora. Anevoința aceasta este mai mică în cazul limbilor care, având aspecte vorbite dia-, sintopice și dia-, sinstratice destul de bine diferențiate, în urma manifestării anumitor factori, reușesc să impună ca agent activ și obiect de travaliu unul dintre acele aspecte. În aceste cazuri, limba literară rezultată și-a găsit mai ușor formele pe care le avea de promovat și impus, a reușit mai ușor să identifice și pună în act principiile și regulile călăuzitoare, precum și instrumentele de aplicare ale acestora. Nu acesta a fost cazul românei.

3.3. În cazul limbii române, unitatea relativ înaltă a sistemului, slaba diferențiere dintre diferitele graiuri și neierarhizarea acestora au creat premisele optime pentru care acestea să se afle în concurență liberă, într-o stare de cvasi-egalitate, consecința fiind un proces mai dificil și mai lent de formare a normei literare, care a pus la contribuție numeroase elemente produse în plan local. Alegerile, constituirea principiilor, a regulilor și a instrumentelor de aplicare a acestora au fost îngreunate de această cauză organică și esențială, dar și de fondul pe care se desfășura întregul proces: existența mai multor influențe culturale care prezentau între ele delimitări notabile, dar nu destul de însemnate și de viguroase încât să poată determina întregul proces.

Vechile texte românești ne arată, pe de o parte, că scriitorul tinde să găsească resursele unui comportament care află și respectă tipologii, pe de altă parte, că el pare insensibil nu doar la forme pe care deja le încadraseră, ci și la forme pe care lingviștii le socot a nu intra în tipologiile pe care părea a și le fi asumat. Având în vedere cauze de ordin dia-, sinstratic, dia-, sintopic, diacronic, eventual combinate, acceptarea în text a două tipuri de fonetisme (*să, sî, z / se, si, dz*), a unei oscilații așadar – calificabilă drept toleranță față de anumite fonetisme și forme –, indică caracterul nefixat al vechiului aspect literar românesc. Doar această trăsătură putea conduce la acceptarea într-o anumită normă pe cale de constituire a unor elemente necaracteristice ei prin frecvență, chiar în condițiile existenței anumitor constante ale graiurilor și variantelor literare în formare.

În esență, acelea erau produse ale uneia și aceleiași limbi, deoarece la nivelul cult care se crea prin deschidere, nici una dintre forme nu era socotită a fi indezirabilă și/sau de repudiat. Ceea ce, pentru un anumit grai, putea constitui forma cea mai frecventă, „norma” acestuia, pentru un altul putea constitui o varietate reperabilă și acceptabilă, eventual cu o frecvență mai scăzută comparativ cu aceea a elementelor care constituiau „norma” sa. Cel ce revizua un text aparținând altei variante literare decît a sa nu poate fi considerat ca incapabil să observe diferențele dintre fonetismele și formele caracteristice graiului său și cele aparținînd variantei revizuite. În calitate de revizor, el ar fi operat modificările impuse de propria variantă literară – numai că propria variantă nu acționa cu caracter imperios decît în cazul a prea puține elemente¹⁰. Cunoașterea procedurii, corelată cu aplicarea sporadică a acestuia, indică nu lipsa simțului normei, ci inexistența acesteia. Un eventual efort de unificare și de nivelare lingvistică ar fi fost strivit nu sub

¹⁰ Existența modificărilor față de original sau față de copia anterioară, precum și existența versiunilor revăzute (ușor de constatat în cazul tipăriturilor, dar și al unor manuscrise) demonstrează că scriitorii nu erau obedienți față de textul revizuit, astfel de modificări fiind o practică obișnuită. Un fenomen precum rotacismul românesc este exemplar pentru discuția noastră. Acesta a fost eliminat din texte, cei care au folosit textele ce conțineau rotacismul, înlocuind *nr* sau *r*, proveniți din *n* latin, ca urmare a manifestării fenomenului de rotacism, cu *n*; ei au observat, așadar, trăsătura particularizantă și inacceptabilă și au eliminat-o. Cazul este relevant și tipic: dacă există o trăsătură pe care cel mai fidel și de încredere instrument de măsură, comportamentul scriitorilor, o arată ca fiind particularizantă și indezirabilă (întrucît ea este eliminată), atunci cînd trăsături pe care – indiferent de modul în care s-ar putea interpreta ele peste timp – scriitorii le validează prin chiar punerea sau lăsarea lor în coexistență, înseamnă cu certitudine că cele dintii sînt particularizante și indezirabile, iar celelalte, dimpotrivă.

În comportamentul scriitorilor se află unul dintre indicii de cea mai mare încredere privind felul în care era perceput, considerat și pus la lucru sistemul, aceste fapte fiind călăuză cea mai prețioasă pentru corecta înțelegere a realității.

povara a două norme literare (dimpotrivă, două norme literare bine definite și delimitate ar fi făcut extrem de lesnicios un astfel de proces), ci sub aceea a normei literare românești în formare, caracterizată de compatibilitatea elementelor concurente¹¹ și de slaba lor diferențiere, ceea ce inducea la utilizatorii aspectului literar permisivitate și lipsă de rigoare, de unde și principii de selecție oscilante și insuficient definite (Gafton 2012b).

3.4. Mult mai solicitat decât astăzi, scriitorul mai degrabă participa la edificarea unei anumite norme și a tradiției grafice căreia încerca să i se conformeze, întrucât norma și tradiția grafică românească se înfiripau prin chiar actul său. Chiar în cazul în care acceptăm existența deja a unor constante, situațiile de mai sus indică lipsa forței acestora, întrucât anumite automatisme erau încă neformate¹². Caracterizând nivelul lingvistic al majorității textelor din secolele al XVI-lea și al XVII-lea, această eterogenitate fonetică și gramaticală derivă din inexistența unui uz constituit pe baze spațio-temporale și dia- și sinstratice, regularizat pe baza anumitor principii coerent închegate și reproductibile. De aceea este imposibil să se identifice un set unitar de trăsături fonetice și gramaticale care să fie relevant și caracteristic pentru existența reală a unei norme literare.

Oricât de frustrantă și de inconfortabilă poate fi această situație pentru cercetător, întrucât redă realitatea în toată diversitatea ei complexă și mai ales în dimensiunile ei adevărate, ea este de preferat situației în care realitatea dispare în spatele unei construcții teoretice limpezi, manevrabile, aparent aducătoare de soluții, dar categoric lipsite de legătură cu realitatea și cu adevărul acesteia.

Multitudinea de fonetisme, de forme și de elemente lexicale care apar în grai constituie rezultatul trăsăturilor esențiale ale sistemului, perfect posibile, neselectate exclusiv, concurente. Ele sînt caracteristice și conforme aceluia organism, așa cum rezultă el din confruntarea cu sine, în condițiile mediului și suferind presiunea concurenților cu care, sub diverse forme, se află în contact. Vechiul aspect literar românesc se înfățișează mai degrabă ca o realitate ce apare dintr-o selecție avînd la bază frecvența formelor în norma lingvistică, anumite deprinderi ale emițătorului și unele considerente decurse din filtrarea modelului cult, iar nu exclusivitatea diferențiatoare cu care sînt acestea ocuă.

3.5. Textele perioadei nu reflectă unitate internă ori la nivelul epocii decât din punctul de vedere al sistemului, nu și din cel al unei presupuse norme, lucru care, prin sine, este în măsură să atragă atenția asupra inexistenței unei norme literare, relativ constituite și reproductibile. Nu este vorba nici măcar despre un amestec propriu-zis de forme – act ce ar fi presupus deja existența unor norme și delimitarea clară ale acestora –, ci despre chiar desfășurarea procesului de constituire a aspectului literar, proces aflat într-o etapă în care amploarea acumulărilor încă nu era îngădită de principii riguroase de selecție culturală (Gafton 2012b).

4. Concluzii. Etapa de constituire, în care se afla aspectul literar românesc al secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, era marcată de relația inegală dintre producere și selecție, pe fondul unei slabe și neînsemnate – se vede – diferențieri regionale a limbii.

4.1. În acest context, materialul lingvistic (aflat în deplină conformitate cu sistemul care îl emana) provenit de la mai multe norme lingvistice locale și cunoscînd circulația dincolo de limitele locale, a trecut treptat către un uz concurențial. Graiurile se diferențiau prin prea puține

¹¹ În acest moment, în unul și același grai sau variantă literară încă pot apărea forme concurente, fără ca acestea să se revendice neapărat de la straturi diferite de limbă identificabile ca aparținînd altui grai sau altei epoci și, mai ales, fără ca între aceste elemente să se instaureze, deocamdată, disjunția. Abia exercițiul repetat – dat de aspectul literar format, avînd forme selectate și tinzînd să se instaureze și să fie acceptate de către utilizator ca unice și lipsite de alternative demne de luat în seamă – va consolida treptat anumite automatisme care vor duce la circumscrierea anumitor trăsături, la eliminarea alora, lucru ce va crea identitate proprie, prin delimitări succesive și în toate compartimentele limbii. În realitate, acest fapt nu s-a petrecut în toată puterea cuvîntului decât în secolul al XX-lea.

¹² De aceea apar în scriere nu doar diversitățile dintre graiuri (dialecte literare), realitatea dinamică a unora dintre acestea, ci și contradicția cu fragmente din modelele succesive care nu reușeau să se impună ca unități coerente, ci doar ca soluții vremelnice.

mărci, pe de o parte, de asemenea vorbirea celor instruiți de cea a vorbitorilor de grai, pe de altă parte. Copezența elementelor ce participau la întemeierea aspectului literar prin mai multe categorii de locutori a condus la aspecte literare dotate cu particularități diferențiatore și identificatoare foarte slabe. Plecînd de la un uz oscilant, caracterizat de firești alternanțe situate pe linia evoluției graiului, trecînd prin aspectul vorbit al claselor superioare și prin alternanțele date de interferențele cu alte graiuri (produse prin contacte de tot felul, inclusiv la copiere și la tipărire) și ajungînd la oscilațiile ivite în urma contactelor pe verticală, aspectul literar în constituire va purta în mod inevitabil această amprentă a eterogenității și a amestecului intens, caracteristică oricărui proces în care, în astfel de condiții, se lucrează la elaborarea unei norme literare, plecînd de la norma lingvistică¹³.

4.2. La nivelul normei lingvistice a comunităților aparținînd teritoriului daco-român, interacțiunile dintre vorbitorii diferitelor arii lingvistice și geografice românești și procesele lingvistice naturale au exersat mecanismele prin care limba s-a adaptat acestor contacte. Acest fapt a stimulat capacitățile asimilatorii, atît în sensul adaptării elementelor căpătate, cît și în cel al devenirii sistemului în spiritul elementelor asimilate. Mișcările de populație au avut ca efect omogenizarea elementelor limbii, împiedicînd coagulările la nivelul normelor regionale acesteia. Deși important, nivelul popular – poate mai puternic la nivel local, dar nelipsit de oarecare toleranță și chiar receptivitate, în contextul unor presiuni constante¹⁴ – nu este echipat pentru a permite constituirea principiilor ce guvernează edificarea unui aspect literar.

În ciuda diferențelor de spațiu, de timp și de clasă, elementele circulau destul de lejer, sistemul autofecundîndu-se și oprind evoluțiile divergente, ajustînd cursul evolutiv pe un făgaș amplu, cu tendințe unificatoare. Firește, concurența care decurgea în mod organic din abundența formelor și variantelor existente, precum și din reorganizarea structurilor era de natură a încetini acest proces complex, dar, totodată, îi conferea vigoara temeiniciei. De aceea, cadrul era unul generator de oscilații, iar discontinuitatea lingvistică era relativă, abia saturația coocurențelor provocînd concurență.

4.3. La nivelul proceselor formării aspectului literar, în acea perioadă acționau aceleași principii, în vreme ce sistemul încerca să-și valorifice resursele. Pe de o parte, nu exista o normă de echilibru între diferitele subdialecte, ceea ce a făcut ca diferențele să se dezvolte și să se consolideze, deoarece la interiorul fiecărui subdialect existau clase de prestigiu, care voiau să-și conserve identitatea. Pe de altă parte și cu toate acestea, intensificarea contactelor dintre diferitele grupuri corespondente ale subdialectelor era în măsură să frîneze considerabil o posibilă evoluție autarhică, eventual divergentă și necorelată.

Edificîndu-se prin aditii și eliminări treptate, supuse nu doar unor principii cvasi-imuabile, ci și afinităților unei epoci, norma își extrage și instituie principiile constitutive pe cale evolutivă. Esența unor astfel de situații nu mai stă în simpla concurență a unor cazuri particulare, ci tocmai în faptul că principiile înseși sînt supuse jocului variabilitate / stabilitate, constituirea lor urmînd aceleași sinuoziități și incoerențe cărora le sînt supuse elementele pe care principiile sînt chemate să le ordoneze. Numeroasele posibilități pe care sistemul epocii le punea la dispoziție în activitatea de producere concretă a paradigmelor și a variantelor, slăbiciunea și ineficacitatea

¹³ În secolul al XIX-lea, situația pe care ne-o procură traducătorii din epocă (sărăcia aspectului literar al românei, accentuat de lipsa regulilor caracteristice aspectului literar și prin lipsa diferențierii suficiente față de aspectul popular) este cel puțin comparabilă în esența sa cu cea din secolul al XVI-lea (Eliade 2000).

¹⁴ În condițiile firești de zi cu zi, comportamentul, chiar și al vorbitorului de grai, este mai puțin rigid decît este dialectologul tentat să îl contureze. Indivizii care se inserează în comunitate și sînt priviți ca hotariți a se stabili acolo au de trecut fel de fel de „probe” și au de făcut față la fel de fel de „încercări”. Ei, însă, nu sînt nici pe departe lipsiți de capacitatea de a influența pe cei cu care vin în contact. Anumite momente trecînd, ei sînt chiar solicitați să ofere propriile trăsături, adesea selectate de către comunitatea care îl adoptă pe individ. Așa-numitele graiuri de tranziție și graiuri mozaic atestă din plin capacitatea vorbitorilor de a constitui o comunitate, fără ca graiul lor să fie mai puțin funcțional, mai (in)coerent, ori lipsit de contradicții reale decît un grai caracterizat de trăsături numite *tipice*. Spre deosebire de dialectologi, însă, individul de mai sus nu merge în comunitate spre a reliefa particularitățile acesteia, spre a observa și sublinia contrastele, în cadrul unui demers pitoresc, ci spre a se integra, iar acest proces presupune compromisul reciproc.

criteriilor de selecție și ale presiunilor necesare pentru a impune particularitățile selectate – dependente de constanța selecției, de valoarea respectivelor elemente în ochii comunității – reflectă modalitatea în care vorbitorii concepeau norma literară. Practic, sistemul își recupera elementele sub toate formele lor de existență, producând noi combinații între rezultatele diferitelor evoluții independente. Doar influențele textelor străine, referindu-se la scheme de construcție a materialului lexical, la matrice sintactice și, foarte important, la modalități de constituire a principiilor de selecție care acționau în cadrul aspectului literar, vor reuși întrucîtva să canalizeze procesul pe calea normalității.

Din această perspectivă, se poate considera că, prin evoluțiile oscilante, această perioadă a constituit și reprezentat o etapă în care elementele limbii au interacționat, împletindu-se spre a se omogeniza, separîndu-se pentru a se individualiza, combinîndu-se în proporții variabile, colaborînd și concurînd, însă mereu reelaborînd principii și căi de urmat, reguli comun acceptabile, evoluție care a încetinit constituirea unei veritabile norme literare, dar pregătind-o.

4.4. Chiar dacă distincțiile care pot aduce un grad ridicat de certitudine sînt dificil de operat (tocmai datorită relațiilor strînse dintre perechile sau seriile de forme), se poate arăta că forme precum cele mai sus menționate aparțineau limbii române în cel mai natural mod și, cu frecvențe diferite, erau reperabile pe întreg teritoriul românesc. Deși între aceste variante existau deosebiri la nivel de dinamică (de ordin temporal, areal sau social), în momentul în care coocură într-un text, din perspectiva celui care a scris textul, ele reprezentau variante acceptabile, îndeosebi în limitele normei sale nefixate. Existența și funcționarea textelor conținînd oscilații arată că formele și fonetismele erau recognoscibile de către creatorii textului și de către destinatarul acestuia – vorbitori aparținînd diverselor teritorii românești – , că ele nu constituiau elemente inalienabile în raport cu cel ce le producea și inacceptabile pentru cel care le recepta, fiind prezente și acceptabile de către toți aceștia deoarece astfel nu se leza simțul limbii, pe care l-ar fi dat o normă ferm structurată și funcțională sub toate aspectele. O revizie nu putea epura aceste elemente tocmai pentru că ele nu contraveneau unei norme pe care copistul sau revizorul ar fi deținut-o, deci ele nu puteau contrasta cu modele stabilite pe criterii culturale¹⁵.

Acesta este motivul pentru care în scriere apar nu doar diversitățile dintre graiuri (dialecte literare), realitatea dinamică a unora dintre acestea, ci și contradicția cu fragmente din modelele succesive care nu reușeau să se impună ca unități coerente, doar ca soluții vremelnice. Fără a rămîne neobservate de către vorbitor, fără a fi minimalizate de acesta, respectivele deosebiri (în grade diferite, manifeste la toate nivelurile limbii) nu constituie bariere de netrecut în calea contactelor dintre vorbitorii mai mult sau mai puțin formați la intersecția dintre diferitele straturi ale limbii în evoluție. Ele solicită intens intrarea în act a proceselor de acomodare și stimulează procesele de creare a unui aspect literar¹⁶. În acest fel, la interiorul unei variante formate, se pot întîlni forme necaracteristice prin frecvență, ci doar genetic.

4.5. Variantele literare ale vechii române decurg din vorbirea constructorilor normei, cea care, printr-un proces de „innobilare”, ajunge să fie investită cu noi valori. Fie că este vorba despre aceleași forme cu cele din grai, fie despre forme în chipul acelora, fie despre forme neasemănătoare, toate acestea sînt familiare simțului lingvistic al creatorilor aspectului literar, ori doar acceptabile pentru a participa la constituirea normei pe care o închegau. Orientat mai cu seamă de forța unei tendințe impuse de organele articulatorii – pentru care respectivul context reprezenta împlinirea unor tendințe favorizate de deprinderile articulatorii și girate de uz –, vorbitorul constructor al aspectului literar acționa în conformitate cu logica internă a propriului

¹⁵ Din această perspectivă conceptul ‘strat de limbă’ poate fi admis doar dacă vorbim despre un text care nu aparține normei literare deoarece, în cazul existenței unei norme literare, nu avem atît de multe urme lingvistice care să fie foarte diferențiate. Dacă acceptăm că variantele formale provin de la mai mulți copişti, care țin de diferite teritorii și școli, faptul că revizorul a putut lăsa să îi „scape” atît de multe variante arată limpede că nu exista o normă literară, iar diferențele acelea nu erau semnificative pentru aceasta, oricum ar fi fost ea.

¹⁶ „Im Rumänischen hat sich der literarische Aspekt der Sprache sehr spät entwickelt; Ansätze zu einer rumänischen Kultursprache sind frühestens gegen Ende des 15. Jahrhunderts, Anfang des 16. Jahrhunderts bemerkbar. Die Herausbildung einer rumänischen Nationalsprache vollzieht sich erst im 19. Jahrhundert” (Arvinte 1989, 289).

uz și cu deprinderile date de acesta. El urma propensiunii și manifesta idiosincrasii generate de propriul univers lingvistic, marcat dia-, sintopic și, mai ales, dia-, sinstratic, deoarece dialectul literar este un produs datorat factorilor diacronici ca oricare altul, într-o măsură celor dia-, sintopici și esențial factorului dia-, sinstratic. În fapt, el este aspectul grupului dominant, a cărui individualitate este marcată lingvistic, în primul rând față de propriile grupuri subalterne, apoi față de grupul dominant paralel și, eventual, concurent¹⁷.

5. Bibliografie

5.1. Ediții:

BB = *Biblia 1688*, 2001, 2002, ed. Vasile Arvinte și Ioan Caproșu, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza, 2 vol.

Carte românească de învățătură 1646, 1961, ediție critică de Andrei Rădulescu, București.

CB = *Codicele Bratul*, 2003, ediție de Alexandru Gafton, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza.

CS = *Codex Sturdzanus* 1993, ediție de Gheorghe Chivu, București, Editura Academiei.

Îndreptarea legii 1652, 1962, ediție coordonată de Andrei Rădulescu, București.

NTB = *Noul Testament*, 1998 (...) Alba Iulia.

PO = *Palia de la Orăștie (1582)*, 2005, 2007, t. I *Textul*, ed. Vasile Arvinte, Ioan Caproșu, Alexandru Gafton, t. II *Studii*, Alexandru Gafton, Vasile Arvinte, Iași.

Zoba Ioan din Vinț, *Sicriul de aur*, ediție de Anton Goția, București, Editura Minerva, 1984.

5.2. Studii:

Arvinte 2001 = Vasile Arvinte, *Normele limbii literare în Biblia de la București (1688)*, în *Biblia 1688*, Iași, Editura Universității, t. I, p. I-CLXXXIV.

Arvinte 1989 = *Rumänisch: Externe Sprachgeschichte (Histoire externe de la langue)*, în *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*, ed. Günther Holtus, Michael Metzeltin, Christian Schmitt, Band III, Tübingen, p. 288-305.

Eliade 2000 = Pompiliu Eliade, *Influența francezei asupra spiritului public în România. Originile*, București, Humanitas, (*De l'influence française sur l'esprit public en Roumanie. Les Origines. Etude sur l'état de la société roumaine à l'époque des règnes phanariotes*, Paris, Ernest Leroux, éditeur, 1898).

Gheție 1975 = Ion Gheție, *Baza dialectală a românei literare*, București, Editura Academiei.

Gafton 2012a = «Sources déclarées et sources réelles. Le cas des anciennes traductions roumaines de la Bible», în *Synergies Roumanie*, 7/ 2012, p. 257-284

Gafton 2012b = *De la traducere la norma literară*, Iași, Editura Universității Alexandru Ioan Cuza din Iași.

Glessgen 2012 = Martin-Dietrich Glessgen, *Linguistique romane*, Paris, Armand Colin, 2ème éd.

Gheție 1975 = Ion Gheție, *Baza dialectală a vechii române literare*, București, Editura Academiei.

Gheție-Mareș 1974 = Ion Gheție, Alexandru Mareș, *Graiiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, Editura Academiei.

Ivănescu 1948 = Gheorghe Ivănescu, *Problemele capitale ale vechii române literare*, în BIFR, XI-XII (1944-1945), p. 1-412.

Ivănescu 1980 = Gheorghe Ivănescu, *Istoria limbii române*, Iași, Editura Junimea.

Ivănescu 1972 = Gheorghe Ivănescu, «Storia delle parlate popolari e storia delle lingue letterarie», în *Philologica*, II, p. 5-25.

Oprea 1996 = *Terminologia filozofică românească modernă*, București, Editura Științifică.

Philippide 1984 = Alexandru Philippide, *Principii de istorie a limbii*, în Alexandru Philippide, *Opere alese*, ediție de Gheorghe Ivănescu și Carmen Gabriela Pamfil, București, Editura Academiei.

¹⁷ Edificate social și istoric, ca orice alt fel de normă, normele lingvistice și literare sînt componente ale normei sociale. Norma literară decurge din stratificarea socială și culturală, însă, precum graiul regional, ea constituie o formă de existență și de manifestare a limbii, un alt tip de grai regional. Graiul regional este limba prin excelență și nu dispare; în fapt, prin instaurarea de noi reguli și, eventual, asigurîndu-și acordul concurenților prin însușirea anumitor elemente ale acestora, el își creează un aspect literar.